

ОРГАНІЗОВАНІ ТРУДОВІ ОСЕРЕДКИ ІНТЕРНОВАНИХ АРМІЙ УНР У ВОЛИНСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

У науковій статті на основі джерельного матеріалу прослідковано умови появи перших організованих трудових поселень інтернованих Армії УНР на території Волинського воєводства. Звертається увага на побутові умови, морально-психологічні проблеми, а також аналізується культурно-освітня, мистецька робота колишніх військових та ставлення до них польської влади.

Ключові слова: інтерновані, Армія УНР, трудові осередки, Волинське воєводство, Друга Річ Посполита.

Постановка проблеми та її актуалізація. Поразка Української революції та неприйняття більшовицької влади призвело до появи міжвоєнної української політичної еміграції, що складалася з військових та цивільних груп. Початок формування української еміграційної спільноти в Другій Речі Посполитій припадає на 1919 р., а значне її зростання – на 1920 р. – час переходу через Збруч армії та урядових інституцій УНР. Військові емігранти впродовж кількох років перебували на становищі інтернованих і військовополонених у спеціальних таборах, а після їх закриття постало питання про їх подальшу адаптацію та працевлаштування.

Аналіз досліджень проблеми. Таборовий період існування військової еміграції, умови життя і побуту, культурно-просвітницьку роботу досліджували українські вчені І. Срібняк, М. Павленко, польські науковці З. Карпусь, О. Колянчук та ін. Водночас подальша доля і працевлаштування колишніх вояків Армії УНР на українських територіях, що відійшли до складу Другої Речі Посполитої, не знайшла свого детального висвітлення, за винятками згадок про це у роботах О. Вішки [29], Я. Тинченка [27] та зацікавлень автора [11]. Джерельну базу наукової статті склали архівні документи та міжвоєнна періодика.

Мета наукової статті полягає у з'ясуванні обставин появи організованих трудових осередків військових емігрантів на території Волинського воєводства та аналізі їхньої діяльності.

Більшість українських політичних емігрантів, що опинилися на території Польщі, зосереджувалася навколо офіційних центрів у Тарнові та Ченстохові. Військові емігранти впродовж кількох років перебували у спеціальних таборах на становищі інтернованих і військовополонених. Д. Дорошенко з іронією писав, що «українці, які билися «за нашу і вашу вольносьць», дістали вже певну компенсацію й нагороду в формі таборового «спочинку» за дротами» [21, с. 519]. Життя «за дротом» гнітило українських вояків. Частина інтернованих, ще до ліквідації обозів, поодинокі чи групами виїздила чи просто втікала з таборів на роботу, часто опиняючись у ще гірших умовах. Багато хто намагався переселитися на західноукраїнські землі, кілька тисяч виїхали до Чехословаччини, тисячі вирушали на роботу до Франції, інші шукали прихистку на етнічних польських землях [22, с. 18]. Розпорозуючись по території Польської держави, емігранти стикалися з різними складнощами: фізичні, побутові проблеми часто посилювали моральні, психологічні труднощі.

На західноукраїнські землі колишні військові могли потрапити за умови працевлаштування та отримання дозволу місцевої влади [15, арк. 6-7]. Пошуками роботи для емігрантів опікувався УЦК у Варшаві як орган, що представляв їхні інтереси після ратифікації польським сеймом Ризького миру. За період із 20 серпня до 20 жовтня 1923 р. УЦК удалося отримати дозвіл на виїзд до східних воєводств чотирьохсот інтернованих [20, с. 5]. Звільнені з таборів отримували двомісячний пайок і карту подорожі до нового місця роботи, проте коштів і засобів катастрофічно не вистачало. «Щодня звільнялося до 20 обдертих, без одягу і взуття, українських емігрантів, які не мали шматка хліба та засобів виїхати на працю. Особливо важкою була зима 1923–1924 р., коли більшості бракувало білизни, одягу, взуття», – писали «Вісті УЦК в Польщі» [24, с. 36].

Колишні вояки Армії УНР, звільнені з таборів, здебільшого могли претендувати на важку фізичну працю, нерідко сезонну чи тимчасову, як-от: вирубка лісів, робота на тартаках, цементовнях, цукроварнях, фільварках, на будівництві залізничних колій, мостів тощо. Близько двох тисяч осіб (варто додати, що серед останніх були не лише українці, але й росіяни) після звільнення з таборів оселилися на території Поліського воєводства. Більшість із них працювала на лісових розробках, утворюючи великі

колонії, зокрема в Косівському, Пінському, Лунінецькому, Пружанському, Берестейському повітах. Адміністративні посади часто обіймали колишні старшини [8, л. 46]. Однак знайти роботу й адаптуватися до нових умов удавалося далеко не всім. Складні умови, безробіття спонукали частину емігрантів наважитися на нову еміграцію, зокрема до Франції, де переважна більшість могла розраховувати знову ж лише на важку фізичну працю, чи за океан, до Аргентини, Бразилії.

Пошук роботи інтернованими ускладнювали протидія місцевої польської влади та високий рівень безробіття у західно-українському регіоні. Складну ситуацію із працевлаштуванням ілюструє спроба переїхати на Західну Волинь у 1924 р., після звільнення з табору інтернованих, І. Литвиненка, майбутнього керівника мережі контрольно-розвідувальних пунктів у польсько-радянському прикордонні. Після прибуття до м. Острога Іван Литвиненко два місяці прожив у свого побратима Костя Смовського (на той час керівника відділу УЦК в Острозі), але не зміг знайти роботи, тож був виселений поліцією як такий, що немає права проживати у прикордонній зоні [4, арк. 67–68].

За сприяння УЦК у жовтні 1923 р. із табору інтернованих на роботи до цукроварні Бабина, поблизу Рівного, прибули українські вояки, переважно старшини, під керівництвом генерал-хорунжого Армії УНР Євгена Білецького та його помічника підполковника Юрія Ордановського, заснувавши сільськогосподарську колонію. Інтерновані переїхали також на цукроварню Шпанова, працювали в Оржеві, на каменоломнях у Костополі та в навколишніх селах [17, арк. 1]. Таким чином на Волині з'явилися перші організовані трудові осередки емігрантів.

Умови життя та праці на цукроварнях були дуже важкими. Газета «Дзвін» писала: «Бабинська цукроварня має сумний вигляд напівзруйнованого, закинутого в степу, городища. Арендує її чеське товариство зовсім не дбає про якісь там капітальні ремонти, рівно ж про створення самих елементарних санітарно-гігієнічних умов праці для робітників, в тім числі і для наших інтернованих [...] В кімнатах, ледве вистарчає на 8–10 осіб – міститься до 50 інтернованих юнаків. Крім того у «кімнатах» цих немає підлоги, мало світла. Решта 60 козаків і старшин – живуть чи ще не в гірших умовах. Через таку тісноту всі не можуть навіть пожитися спати в один ряд – «покотом», а

мусять користуватися двоповерховими нарами. Такої «роскоши», як сінник та подушка, інтернованому, очевидно, не належить, бо сплять вони на якійсь мерві з гороховиння [...] Гороховиння доти не міняється, поки не зітреється на попіл. Уявіть собі, яке повітря у тім помешканні, де спочиває інтернований?! Крім того, інтерновані вояки бідні на білизну, не миються зовсім, бо на фабриці лазні немає» [1, с. 3-4]. Крім цих проблем, актуальними були нестача одягу, робота по 14–16 годин на добу, мізерна заробітна плата.

Незважаючи на важкі побутові проблеми, група у Бабині, за твердженням УЦК, вирізнялася організованістю, провадженням активної культурно-освітньої роботи [24, с. 40]. Театральний гурток, струнний оркестр (мандоліністи й гітаристи), світський і духовний хор емігранти організували в колонії с. Бабин Рівненського повіту, що нею керував Євген Білецький. Вистави та концерти були не лише способом дозвілля, а й уможливлювали отримання коштів на життєві потреби емігрантів цукроварні чи на поповнення каси допомоги [26, с. 13-14; 29, с. 594]. У Цумані склався хор під орудою хорунжого Армії УНР Олексі Танцюри [26, с. 14-15].

Генерал-хорунжий Євген Білецький допомагав емігрантам у реєстрації, посприяв 100 старшинам у отриманні карт азилу, 12 дозволів для проживання на «кресах» [2, с. 6; 29, с. 593]. Зауважимо, що на генерала намагалася здійснювати тиск більшовицька сторона, що підтверджував у своїх спогадах Петро Філоненко: «Ген. Білецький, що жив в селі недалеко Бабина, одного разу показав мені листа з намовою вертатися на Україну. Такі листи хтось підкидав йому часто. Хто це робив – дізнатися він не міг» [28, с. 28]. До цього додавався страх генерала за долю двох дочок, що залишилися у СРСР [19, арк. 11].

Пересування колишніх інтернованих територією воєводства за наявності спеціальних дозволів староств контролювала польська поліція, хоча реалізувати згадані приписи на практиці було складно. Частина працівників жила у навколишніх селах і на роботу до цукроварні приходила самостійно, багато хто одружився із місцевими дівчатами, проживав у їхніх будинках. Робітники цукроварень Бабина та Шпанова підтримували між собою тісні контакти, проводили спільні заходи, концерти, аматорські вистави [17, арк. 2-3]. Силу духу та мужність

колишніх інтернованих визнавали навіть опоненти УЦК і генерала Є. Білецького. Так дописувач «Дзвону» стверджував: «Не дивлячись на три роки таборового животіння, так би мовити догорання, у цих виснажених постатях ще затримався дух бадьорості, впертості, завзяття. Не хникають, не нарікають, а терплять, зціпивши зуби, або у хвилі підйому виливають свій настрій нашою чарівною, єдиною у світі, безсмертною піснею» [1, с. 3-4].

Інспектором плантацій Бабинської цукроварні працював підполковник Армії УНР Леонід Ступницький, прикажчиком на цукроварні із 1923 р. до 1927 р. був Сергій Статкевич, технічним помічником директора – Степан Паламарчук, референтом плантаційного відділу – Юстин Сіхневич, завідувачем цукрових магазинів у с. Бабин – Тимофій Домбровський, дяком Бабинської парафії служив Микола Редько. Знайшли працю на цукроварні багато інших вояків: Гнат Церклевич, писар Армії УНР, згодом зархований до Богданівської сотні, випускники Спільної юнацької школи Артем Гандзійко, Леонід Єрмолаєв [11, с. 144] та ін.

Місцева влада насторожено поставилася до появи у Волинському воєводстві колишніх інтернованих, «людей військово вишколених і з цього погляду небезпечних» [15, арк. 7 зв.]. Їх намагалися виселити у глибину краю, адже «той елемент згідний підтримати кожний заклик, а вишколені солдати стануть на чолі української маси, формуючи з себе сильні кадри військових керівників» [16, арк. 4]. Рівненський староста доповідав, що колишні інтерновані національно свідомі, проводять антидержавну агітацію, поширюючи ідею незалежності України серед місцевого населення, налагоджують контакти із православними священиками й українською інтелігенцією [17, арк. 1].

Значної шкоди спільній українській справі завдавало відкрите чи приховане суперництво, що було властиве емігрантському середовищу. Протистояння в середовищі української еміграції у першій половині 20-х рр. на Західній Волині було пов'язане з діями Володимира Оскілка, відомого організацією заклоту проти Симона Петлюри у 1919 р. Постійними були вербальні звинувачення між Володимиром Оскілком та Євгеном Білецьким. Окрім ідеологічного протистояння з прихильниками Симона Петлюри, причиною поведінки Володимира Оскілка була боротьба за вплив і на еміграційну спільноту, і на місцеве українське населення.

З великою шаною ставилися колишні військові до Головного отамана Симона Петлюри. За підписом генерал-хорунжого Білецького емігранти цукроварні Бабина у привітанні С. Петлюрі відзначали: «В імені українського вояцтва, працюючого на Бабино-Томашівській цукровні, прошу Вас зволити прийняти поздоровлення з днем Вашого Ангола та побажання сил, здоровля та енергії перенести всі злидні на вигнання, – ті сили й енергію, що так будуть потрібні при відбудові Самостійної Незалежної України. Всі як оден свято віримо в відродження нашої Батьківщини під Вашим мудрим керівництвом» [24, с. 82]. Після загибелі Головного отамана пріоритетними у роботі осередків стали урочистості, присвячені його пам'яті.

Щороку в Рівному 14 жовтня, на день Святої Покрови, відбувались урочисті збори ветеранів під головуванням Євгена Білецького. Неодмінними співорганізаторами дійства виступали давні члени Українського генерального військового комітету Степан Письменний, Олександр Недзвецький та інші відомі старшини [27, с. 150–151].

У другій половині 20-х рр. група генерал-хорунжого Євгена Білецького частково розпорошилася, не провадила активної діяльності, тому набула значення меншого осередку у підпорядкуванні Головної управи УЦК. У 1930 р. на цукроварні змінився власник, після чого втратив роботу Є. Білецький, виїхавши до с. Воскодави Рівненського повіту [6, арк. 29], а більшість працівників відбула на лісові розробки чи переїхала до інших населених пунктів Волині.

Організовані трудові осередки емігрантів, крім Бабина, постали в селах Шпанові, Оржеві, Цумані [18, арк. 69]. Навесні 1924 р. на лісові розробки до Цуманя, серед інших, прибули колишні випускники Спільної юнацької школи Федір Макаревич, Григорій Голуб [27, с. 220–221]. На роботу до цукроварні Шпанова 1923 р. із табору інтернованих у Каліші – Сергій Полікша, Андрій Дубиновський, Олекса Матух та інші [5, арк. 43–44]. Їхніми зусиллями активізувалася культурно-освітня робота, було засновано аматорський гурток, відзначалися українські свята, організовувалися вечори, прибуток від яких ішов переважно на власні потреби [18, арк. 20].

З огляду на мистецький досвід, здобутий іще в таборах інтернованих, українські політичні емігранти активізували

театральне життя у Волинському воєводстві. Драматичні гуртки в селах поблизу Рівного організував колишній ад'ютант Володимира Оскілка Андрій Дубиновський, який до того керував театром у таборі Каліша [5, арк. 43; 25, с. 213]. Не покидав свого старого захоплення – театру – генерал-хорунжий Армії УНР, у минулому начальник Головної військово-морської управи, Володимир Савченко-Більський, влаштовуючи українські вистави в Сарнах [10, с. 9].

Групами переїжджали емігранти до Костопільського повіту, знаходячи роботу на каменоломнях Берестовця та Янової Долини. У 1924 р. до Берестовця прибула перша група із шістнадцяти емігрантів, очолювана підполковником Олексієм Кмет-Кметиком і хорунжим Василем Самсоновим. Із табору Стшалків потрапив до Рівного, а згодом перебрався до Костополя Степан Рощинський, улаштувавшись робітником на заводі з виробництва скла. Працювали емігранти на копальні каоліну в с. Дерманка поблизу Корця [12, арк. 36].

Емігранти, що поселялись у різних регіонах Польщі, незважаючи на заборони, намагалися не втрачати контактів, підтримувати комунікацію. Так у Костополі поселився Іван Лиходько [3, с. 43; 12, арк. 35 зв.], який до того працював і керував відділом УЦК у Камінь Каширську [7, л. 46]. Українські емігранти, що працювали у Поліському воєводстві, знаходили спільну мову із місцевим, українським і білоруським, населенням. Яскравим прикладом цього може слугувати діяльність Івана Лютого-Лютенка, який, отримавши роботу на тартаку в Івацевичах, сприяв переїзду туди до сотні інтернованих козаків Армії УНР. «Велика громада калішських таборовиків зразу оживила всю околицю [...] Щодня під вечір збирався натовп людей і розмовам та пісням не було кінця [...] Мало-помалу почали активно проявляти свої таланти, здібності» [23, с. 71–72]. Емігранти відділу УЦК в Івацевичах на Поліссі збиралися у «Хаті козака», де читали книги, співали українські пісні [6, л. 33].

Хвороби, старі рани, важкі умови життя та праці вкорочували вік емігрантів: останній спочинок на цвинтарі Бабина знайшли Григорій Бочарів, Василь Клименко, Кость Пономаренко та багато інших працівників цукроварні, яких, зазвичай, ховали побратими. Впорядкування могил загиблих товаришів по зброї, вшанування пам'яті борців за Українську державу було

важливим для емігрантів. У Корці, Межирічах, Тучині, Здовбиці, Острозі, Глинську, Ульбарові, Дермані й інших волинських селах діяли гуртки, учасники яких опоряджали військові могили. Пам'ятник загиблим українським воякам установили в Костополі, в Рівному поставили пам'ятник Василеві Тютюннику. У міжвоєнний період збирали кошти на встановлення надгробків померлим побратимам, зокрема Борисові Магеровському, Олексі Алмазову, Костянтинові Вротновському-Сивошапці й ін. [11, с. 158].

У винятково складних умовах перебували інваліди, що втратили працездатність. На Волині їх було небагато, адже поселитися тут можна було за умови працевлаштування, хоча такі випадки були. У м. Острозі у 1927 р. поселився адміністративний старшина Армії УНР Оникій Богун, який вцілів після розстрілу під Базаром. У боях із більшовиками він був двічі поранений, контужений, втратив слух і 75% працездатності. Воеводська влада двічі відмовляла йому в отриманні громадянства, вимагаючи реальних матеріальних засобів до життя у Польщі, знання польської мови. Незважаючи на хвороби та проблеми, Оникій Богун займав активну громадянську позицію, спілкувався з багатьма емігрантами, мав про багатьох із них власну думку. Не дочекавшись обіцяної земельної ділянки, у жовтні 1937 р. він помер у місцевому шпиталі Острога [11, с. 155]. У Державному архіві Рівненської області зберігається унікальна справа: власноручна написана автобіографія Оникія Богуна [13]. Крім того, вдалося віднайти внучку Оникія Богуна Людмилу Іванівну Богун, яка змушена була у 2014 р. залишити Харцизьк і перебратися до Києва. Нещодавно вона із синами приїздила до Острога. Зараз йдеться про пошуки могили її діда – Оникія Богуна.

Таким чином, ліквідація таборів для інтернованих на території Польщі призвела до появи організованих трудових поселень військових емігрантів, зокрема у Волинському воєводстві. Важкі соціально-економічні умови праці, «старі» рани слугували причинами частих і ранніх смертей емігрантів у трудових колоніях, тому справою честі стало впорядкування могил загиблих товаришів по зброї, вшанування пам'яті борців за Українську державу, а також адаптація до нової батьківщини через активну громадську, культурну роботу, почасти через шлюби з місцевими дівчатами.

1. *Бабинський*. Інтерновані вояки армії У.Н.Р. в Бабинській цукровні / Бабинський // Дзвін. – 1923. – Ч. 36. – 1 грудня. – С. 34.
2. Вісті УЦК в Польщі. – 1924. – Ч. 3. – Листопад.
3. Вісті УЦК в Польщі. – 1925. – Ч. 4. – Серпень.
4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Київ, ф. 5, спр. 1018.
5. ГДА СБУ, м. Рівне, ф. П., спр. 5219.
6. ГДА СБУ м. Рівне, ф. П., спр. 5223.
7. Государственный архив Брестской области (ГАБО), ф. 1, оп. 9, д. 33.
8. ГАБО, ф. 1, оп. 9, д. 45.
9. ГАБО, ф. 1, оп. 9, д. 1888.
10. *Гриценко І*. Генерал В. Савченко-Більський присвятив своє життя Україні / Ігор Гриценко // Свобода. – 2011. – № 41. – 14 жовтня. – С. 9.
11. *Давидюк Р.* Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства: монографія / Руслана Давидюк. – Львів; Рівне: Дятлик М., 2016. – 704 с.
12. Держархів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.), ф. Р-2771, оп. 2, спр. 721.
13. Держархів Рівненської обл., ін. номер 834. Автобіографія адміністративного старшини військового міністерства Української Народної Республіки О. Богуна, 1925–1927 рр., 82 арк.
14. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 145.
15. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 863.
16. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 18, спр. 1017.
17. Держархів Рівненської обл., ф. 30, оп. 19, спр. 287.
18. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 3.
19. Держархів Рівненської обл., ф. 33, оп. 4, спр. 38.
20. Діяльність Секретаріату УЦК (за час з 20.VIII. – 20.X. б. р. // Вісті УЦК в Польщі. – 1923. – Ч. 2. – 1 листопада. – С. 5.
21. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 роки) / Дмитро Дорошенко. – К.: Темпора, 2007. – 632 с.
22. *Лівицький М.* ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками / Микола Лівицький. – Вид-во Укр. Інформ. Бюро. – Мюнхен–Філадельфія, 1984. – 72 с.
23. *Лютий-Лютенко І.* Вогонь з Холодного Яру. Спогади / Отаман Іван Лютий-Лютенко. – Детройт, США, 1986. – 151 с.
24. Організаційні здобутки української еміграції в Польщі (серпень 1923 р. – червень 1925 р.) // Вісті УЦК в Польщі. – 1925. – Ч. 4. – Серпень. – С. 36.

25. Прот. Андрій Дубиновський [некролог] // Літопис Волині. – 1979/82. – Ч. 13/14. – С. 213.

26. Самоорганізація та громадське життя української еміграції в Польщі (друга половина 1925 р. – 1 вересня 1926 р. // Вісті УЦК в Польщі. – 1926. – Ч. 7. – Грудень. – С. 14–15.

27. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Кн. II / Ярослав Тинченко. – К.: Темпора, 2011. – 424 с.

28. Філоненко П. Збройна боротьба на Волині (Спомин учасника) / Петро Філоненко. – Вінніпег, Канада: Накладом Волинського Видавничого фонду, 1958. – Ч. 4. – 60 с.

29. Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939 / Emilian Wiszka. – Toruń : MADO, 2004. – 752 s.

Надійшла до редколегії 27.12.2017 р.

Рецензент: І.Р. Соляр, доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Davydiuk R.

ORGANIZED LABOR SETTLEMENTS OF UPR INTERNED ARMIES IN VOLHYNIAN VOIVODESHIP

The research article observes the circumstances of appearance of the first organized UPR army labor settlements on the territory of Volhyn Voivodeship on the basis of the source material. The attention is paid to the living conditions, moral and psychological problems, and there is the analysis of the cultural, educational and artistic work of the former military officers and the Polish government's attitude towards them.

Key words: interned, the UPR army, labor settlements, Volhynian Voivodeship, 2-nd Republik of Poland.